

καὶ πλάτος τῇ μορφῇ τῶν σχέσεων τοῦ νεοπλατωνικοῦ μὲ τὸ ἐλληνικὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἐπιβίωση καὶ ἐπίδραση τῆς σύνθεσης τοῦ Πλωτίνου στὴ μεταγενέστερη σκέψη. Καὶ γιὰ τὶς σπουδὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπως καὶ γιὰ κάθε μορφῆς μελέτη, ἀφετηρία θὰ εἶναι πάντα ἡ ἔκδοση αὐτῇ.

Φυλλομετρώντας τὸ ἔργο τώρα ποὺ ὁλοκληρώθηκε, ἀναλογιζόμαστε μὲ κάποια θλίψη ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς ὄχι μόνο τοῦ ὕστερου ἐλληνισμοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ κλασσικοῦ δὲν ἀξιώθηκαν ἀκόμα μιὰ τόσο ἀντιπροσωπευτικὴ ἔκδοση.

Ἀθῆναι

Εὐάγγελος Ν. Ροῦσσος

A. A. Long, *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, London (Duckworth) 1974, X + 262 σελ.

Ἡ γνωστὴ παρωδία τοῦ ἀνεκδότου *εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν στοὰ* (Διογ. Λαέρτιος 7, 183) ἀπὸ τὸν Καρνεάδη στὸ *εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν ἐγὼ* (4, 62) εἶναι ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς Σκέψης τῶν Ἀκαδημαϊκῶν Ἀρκεσίλαου καὶ Καρνεάδη ἀπὸ τῆ Στοᾶ καὶ τῇ δικαίωσῇ της ὡς κριτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἴδιο ἰσχύει σὲ μικρότερη κλίμακα καὶ γιὰ τὴν ἀντιθετικὴ συνάρτηση τῆς Σκέψης μὲ τὸν Ἐπίκουρο. Ἀνάλογη ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στὴ Στοᾶ καὶ τὸν Κῆπο δὲν μαρτυρεῖται τόσο παραστατικά. Μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθῇ βέβαιο ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κίνητρα τοῦ Ζήνωνος νὰ καθαγιάσῃ τὴν Ποικίλῃ Στοᾶ μὲ ἓνα νέο ἰδεῶδες ὑπῆρξε ἡ παράμερη ἀνθήση τοῦ Κήπου, μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς ἡδονῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ τῆς φιλίας. Πράγματι, οἱ δύο «δογματικὲς» σχολὲς συνοδοιποροῦν καὶ ἐναντιοδρομοῦν γκρεμίζοντας ὡς ἓνα βαθμὸ μαζὶ προηγούμενα κοσμοεῖδωλα, χτίζουν, κυρίως, ἀντιθετικά: ἄτομα - δυναμικὸ συνεχές, Deismus - πρόνοια, τύχη - τελεολογία, ἐλευθερία - εἰμαρμένη, ἡδονή - ἀρετή. Ἡ συνύπαρξη ἔτσι Ἐπικουρισμοῦ, Σκέψης καὶ Στοᾶς κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο τίτλο δὲν δικαιώνεται μόνον ἱστορικὰ ἀλλὰ καὶ διαλεκτικά. Μεμονωμένη, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ζωῆς περικοπὴ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἐπικούρου στὸ Μενοικέα: *ἐπεὶ τίνα νομίζεις εἶναι κρεῖττονα τοῦ καὶ περὶ θεῶν ὅσια δοξάζοντος καὶ περὶ θανάτου διὰ παντὸς ἀφόβως ἔχοντος καὶ τὸ τῆς φύσεως ἐπιλελογισμένου τέλος;* (Διογ. Λαέρτιος 10, 133), θὰ μπορούσε νὰ ἔχῃ ὑπογραφή τόσο ἀπὸ τοὺς Σκεπτικούς ὅσο καὶ κυρίως ἀπὸ τοὺς Στωικούς μὲ τὸ ἰδεῶδες τους τοῦ σοφοῦ. Γιὰ μιὰ σωστὴ στάση ἀπέναντι στὸ θεό, στὸ θάνατο καὶ στὴ φύση ἐνδιαφέρθηκαν πρωταρχικά καὶ τὰ τρία ἐλληνιστικὰ φιλοσοφικά κινήματα. Καὶ παρὰ τὶς ἀντιθέσεις τους στὰ μέσα καὶ τοὺς διαφορετικούς δρόμους ποὺ πορεύτηκαν, τὴν «ἀταραξία» σὲ διάφορες ἀποχρώσεις καὶ παραλλαγές πᾶσχισαν νὰ κατακτήσουν στὴν μεταβατικὴ ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκαν. Τόσο τὴν παράλληλη ὅσο καὶ τὴν ἀντιθετικὴ πορεία τους γιὰ τὴν ἐπίτευξη παρόμοιας ψυχικῆς γαλήνης φωτίζει μοναδικὰ τὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ A. A. Long ποὺ ἔχομε τὴ χαρὰ νὰ παρουσιάζουμε.

Είναι αλήθεια ότι με την αποκατάσταση της Έλληνιστικής Φιλοσοφίας στὸν αἰῶνα μας, μετὰ τὴν ὑποτίμησή της ἀπὸ τοὺς ἐγγελιανοὺς μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Zeller, πολλὲς μονογραφίες εἶδαν τὸ φῶς τόσο γιὰ τὴν Έλληνιστικὴ Φιλοσοφία γενικά, ὅσο καὶ γιὰ τὴ Στοά, τὸν Ἐπικουρισμό, τὴ Σκέψη καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τους. Πολλὲς ὅμως ἀπ' αὐτές, ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Στοά, βαρύνονται ἀκόμα μὲ μονομέρειες καὶ προκαταλήψεις, ἐνῶ οἱ τόσο διαφορετικὲς προσωπογραφίες τοῦ Ἐπικούρου καὶ ἡ περιορισμένη ἐκτίμηση τῆς συμβολῆς τῆς Σκέψης στὴν κριτικὴ ἐπιστημολογία καὶ λογικὴ δικαιώνουν τὴν ἀνάγκη ἐπανεκτίμησης, ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ἀπὸ τὸ 1940 ὁ Clark (*Hellenistic Philosophy*). Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν Tarn (*Hellenistic Civilisation*, 1952³) καὶ ἡ ἀδρὴ σκιαγραφία τῆς «φυσικῆς» μετάβασης ἀπὸ τὸν Ἰδεαλισμὸ στὸν Ἐμπειρισμὸ ἀπὸ τὸν Gould [βλ. «Φιλοσοφία» 2 (1971) 351-357, ὅπου σχετικὴ βιβλιοκρισία μας] ἀποτελοῦν σταθμοὺς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς νέας ἀποκατάληπτης ἀξιολόγησης μαζὶ μὲ ἀρκετὲς ἄλλες, αὐστηρὰ ἐπιστημονικὲς, πρόσφατες μονογραφίες. Οἱ περισσότερες ὅμως νεώτερες μελέτες, ποὺ ἐργάζονται μὲ φιλοσοφικώτερα κριτήρια καὶ διαπνέονται ἀπὸ πνεῦμα σεβασμοῦ τῆς αὐτονομίας τῆς Έλληνιστικῆς φιλοσοφίας, εἶναι εἰδικές. Καὶ τοῦτο ἦταν φυσικὸ γιὰ μιὰ ἐποχὴ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς παραδομένη σὲ τόσο ἀποσπασματικὴ κατάσταση καὶ στὴ σκιά τῶν γιγάντων τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ γίνῃ σωστὴ ἐκτίμηση τῶν πηγῶν, τόσο χρονολογικὰ ἀπομακρυσμένων, νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν μαρτυρίες, ποὺ πρόσφατα ἀνακαλύφθηκαν, νὰ διαλευκανθοῦν ἐπὶ μέρους προβλήματα μὲ ἀντιφατικὴ παράδοση, καὶ μετὰ ἀπὸ μόχθο πολὺ νὰ ἔλθῃ ἡ συνθετικὴ θεώρηση ἀπὸ τὸν ἐπαρκῆ ἐρευνητὴ ποὺ ἔχει προηγουμένως προσωπικὰ δουλέψει τὴν «ἁγία» λεπτομέρεια.

Ὁ καθηγητὴς Long εἶναι μοναδικὰ ἐξωπλισμένος γιὰ μιὰ συνολικὴ ἐποπτεία τῆς φιλοσοφίας τῆς περιόδου αὐτῆς. Πέρα ἀπὸ τὶς μελέτες του γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, τοὺς Σοφιστὲς (στὸ ἔργο του γιὰ τὸ Σοφοκλῆ) καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ του εἰδικὰ ἄρθρα γιὰ τὸν Ἐπίκουρο (*Aesthesis, Prolepsis and Linguistic Theory in Epicurus*, «Bull. Inst. Cl. Studies» 18/1971) καὶ τὴν Σκέψη (*Carneades and the Stoic Telos*, «Phronesis» 12/1967), ἐνῶ μὲ τὶς πολυάριθμες ἐργασίες του γιὰ τὴ Στοά θεωρεῖται σήμερα ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους εἰδικούς γιὰ τὸ Στωικισμό. Ἄν καὶ μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν ἀπευθύνεται στοὺς εἰδικούς, δὲν προσφέρει ὥστόσο ἓνα βιβλίο ἐκλαϊκευτικό. Ἴσως ὄχι καὶ εὐκολοδιάβαστο καὶ «εὐχάριστο», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ ἀνεκδοτολογικὸ στοιχεῖο εἶναι ἐλάχιστο, ἡ μυθολογία τῆς φιλοσοφίας ἔχει ἐξοστρακιστῆ, καὶ ἡ ἐπιλογή — ἀναπόφευκτη γιὰ βιβλία τοῦ εἴδους αὐτοῦ — προσπερνᾷ τὸ αὐτονόητο καὶ τὸ μονοσήμαντο καὶ σταματᾷ στὸ ἀμφιλεγόμενο καὶ τὸ προβληματικό. Ἄν πλατεῖα συζήτηση γιὰ ἐπίμαχα ἀκόμα θέματα εἶναι σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἀνέφικτη — μνημονεύονται οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες καὶ γίνεται παραπομπὴ στὶς πηγές — καὶ ἄσκοπη γιὰ τὸ σκοπὸ ποὺ τὸ βιβλίο ὑπηρετεῖ, ὁ ἀναγνώστης ὑποψιάζεται τὴ σοβαρότητα καὶ δυσκολία μερικῶν ζητημάτων, κατανοεῖ τὴν ἀπουσία ὁμοφωνίας καὶ προβληματίζεται ὁ ἴδιος. Ἡ προσωπικὴ ἐξ ἄλλου, καὶ σὲ πολλὰ πρωτότυπη, θέση τοῦ συγγραφέα δὲν προβάλλεται ἐρήμην τοῦ ἀναγνώστη, ἀλλὰ διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ πάλι μὲ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ ἀποσπάσματα καὶ τὶς αὐθεντικώτερες μαρτυρίες, μεταφρα-

σμένα από τὸν ἴδιο μὲ φιλολογικὴ ἀρτιότητα καὶ φιλοσοφικὴ εὐαισθησία.

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν πρόλογο καὶ ἑξι κεφάλαια : Τὸ εἰσαγωγικό, τρία μεγάλα κεφάλαια γιὰ τὸν Ἐπικουρισμό, τὸ Σκεπτικισμό καὶ τὸ Στωικισμό ἀντιστοίχως, ἓνα πέμπτο γιὰ τὴ Μέση κυρίως Στοὰ μὲ τίτλο «Ὑστερότερες ἐξελίξεις στὴν Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία», ποὺ σκιαγραφεῖ τοὺς Παναίτιο, Ποσειδώνιο, Ἀντίοχο καὶ Κικέρωνα, καὶ τελευταῖο «Ἡ Ἑλληνιστικὴ Φιλοσοφία καὶ ἡ κλασσικὴ παράδοση», ποὺ ὁμως ἐξετάζει συνοπτικὰ καὶ φιλοσόφους τοῦ νέου Στωικισμοῦ καὶ τὸν Σέξτο. Ἡ συμπερίληψη αὐτὴ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς ἐπίδραση τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας στὸ ρωμαϊκὸ πνεῦμα, κυρίως ὁμως ἐκτίθεται στὸ ἴδιο κεφάλαιο ἡ ἐπίδρασή της στὴν Ἀναγέννηση, καὶ στὸ 17ο καὶ 18ο αἰ. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ μιὰ σύντομη ἀλλὰ κριτικὰ ἀξιολογημένη βιβλιογραφία πηγῶν, μονογραφιῶν καὶ ἄρθρων καὶ πλήρη πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Ἀναλυτικώτερα, ὁ Ἐπικουρισμὸς ἐκτίθεται σὲ δέκα μικρότερα κεφάλαια, ὁ Σκεπτικισμὸς σὲ τρία καὶ ὁ Στωικισμὸς σὲ εἴκοσι. Ἡ ἑκταση ποὺ ἀφιερώνεται στὴ Στοὰ δὲν δικαιώνεται μόνο ἀπὸ τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, θεωρεῖ τὸ Στωικισμό ὡς τὸ σημαντικώτερο φιλοσοφικὸ σύστημα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ λιγώτερο προσιτὸ στὸ γενικὸ ἀναγνώστη, λόγῳ τοῦ ἄκρως ἀποσπασματικοῦ χαρακτήρα του (σ. VIII), ἐνῶ ἀρκετὲς ὑπεύθυνες μονογραφίες ἔχουν δημοσιευθῇ τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὴ Σκέψη. Μερικοὶ τίτλοι τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων εἶναι χαρακτηριστικοὶ γιὰ τὰ σημεῖα ποὺ διαλέγει νὰ συζητήσῃ. Γιὰ τὸν Ἐπίκουρο : Ὁ ὀρίζοντας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου — Ἡ δομὴ τῶν πραγμάτων — Ἡ κίνησις τῶν ἀτόμων καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν συνθέτων σωμάτων — Οἱ θεοὶ τοῦ Ἐπικούρου — Ἐλευθερία καὶ πράξις — Δικαιοσύνη καὶ φιλία (Πρβλ. «Φιλία ἐναντι δικαιοσύνης» τοῦ Farrington). Γιὰ τὸ Στωικισμό : Γραμματικὴ καὶ γλωσσολογικὴ θεωρία — Προτάσεις, συλλογιστικὲς μέθοδοι καὶ ἐπιχειρήματα — Οἱ Στωικοὶ καὶ ὁ Ἡράκλειτος — Ἡ δομὴ τῶν πραγμάτων : σῶμα, πνεῦμα, στοιχεῖα — «Μεῖζις» — Αἰτιότητα : αἰτιοκρατία, ἀνθρώπινη πράξις, κοσμικὸ κακὸ — Ἡ ἀνθρώπινη λογικότητα καὶ τὰ πάθη — Τὸ μέρος καὶ τὸ ὅλον — Ἀπὸ τὴν πρώτη ὁρμὴ στὴν ἀρετὴ — Τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ «προηγμένον» — Τὸ περιεχόμενο τῆς ἀρετῆς : τέλειες καὶ μέσες πράξεις — Ὁ στωικὸς σοφός : κριτήρια ἀρετῆς.

Γιὰ τὸν πληροφορημένο ἀναγνώστη ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὸ πέμπτο ἢ ἀνάλυση τῆς ἐσωτερικῆς περιπέτειας καὶ μεταστροφῆς τοῦ Ἀντίοχου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία στὸ Στωικισμό, τὸ τελευταῖο, ὡς πρὸς τὸ δεύτερο μέρος του, τὴν ἐπίδραση, δηλαδή, τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὰ νεώτερα χρόνια, καθὼς καὶ ἡ βιβλιογραφία μὲ τὴν ἀξιολόγησις ἐκδόσεων, σχολίων καὶ κυρίως μεταφράσεων. Τὸ πρῶτο, γιὰ τὸ τοποθετεῖ μὲ φιλοσοφικὰ κριτήρια καὶ ἄρτια γνώση τῆς σύγχρονης τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος τὴν Ἑλληνιστικὴ Φιλοσοφία στὴ σωστὴ τῆς θέσις, ὡς συνέχειας καὶ γόνιμης ἀντίδρασης στὴν κλασσικὴ φιλοσοφία σὲ συνάρτησις πρὸς τὴς ἐξελίξεις τῆς τελευταίας στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Λυκείου, καὶ γιὰ τὸ προσδιορίζει ὅλους τοὺς παράγοντες, ποὺ συντέλεσαν θετικὰ στὴ διαμόρφωσις τῆς

νέας αυτοσυνείδησης που είχε κληθῇ ἡ Ἑλληνιστικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ πεπρωμένα νὰ δικαιώσῃ φιλοσοφικὰ (σ. 1-13). Ἡ πλήρης σκιαγράφηση τοῦ Ἀντιόχου (σ. 222-229), στηριγμένη κυρίως στὸ *De finibus* καὶ τὰ *Academica* τοῦ Κικέρωνος, προσφέρει ἐξ ἄλλου πολλὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἐξηγοῦν πειστικὰ τὴ μεταστροφή του ἀπὸ τὸν Σκεπτικισμό τοῦ Φίλωνος σ' ἓνα πλατωνικώτερο Στωικισμό, καὶ τὸν δικαιώνουν ὡς ἐκπρόσωπο Στωικῶν σχεδὸν ἀπόψεων στοὺς διαλόγους τοῦ Κικέρωνος. Θὰ ζητοῦσε ὁμως κανεὶς περισσότερα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς πατρότητας τῆς ἁποψῆς ποὺ παρουσιάζεται στὸ Σενέκα (*Ep.* 65, 71), ὅτι οἱ ιδέες εἶναι οἱ σκέψεις τοῦ θεοῦ στὸν Ἀντίοχο (σ. 228) καὶ ὄχι στὸν Ποσειδώνιο, ὅπως, αὐθαίρετα ἴσως, πιστεύεται.

Ἡ περιπέτεια τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας στὰ νεώτερα χρόνια, ποὺ ξετυλίγεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο, εἶναι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὸ γόνιμο φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον της. Μὲ ἐξαίρεση τὸ Μεσαίωνα καὶ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες, ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον θεωρεῖται κατὰ τὸν Long μόνο ἱστορικὸ, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὸν 18ο αἰ. στὴν Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία, τὴ Στωικὴ ἰδιαίτερα, ἀπευθύνονταν οἱ ἄνθρωποι γιὰ ἠθικὴ καθοδήγηση. Ἡ ὅλη θεώρηση ἀδικεῖ ἴσως τὸ Σενέκα καὶ τὸν Ἐπίκτητο καὶ ὅπωςδήποτε τὸ Μάρκο Αὐρήλιο, εἶναι ὁμως, παρὰ τὴ συνοπτικότητά της, ἐνημερωτικὴ γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Στωικισμοῦ — καὶ τὴν μὴ, ἢ περιορισμένη τοῦ Ἐπικουρισμοῦ καὶ τῆς Σκέψης — στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Κλήμεντα, Τερτυλλιανό), γιὰ τὴ πνευματικὴ παρουσία τῶν Στωικῶν, ἰδίως τοῦ Σενέκα καὶ Ἐπικτήτου, στοὺς σοφοὺς τῆς Μεταρρύθμισης (Ἐρασμο, Καλβίνο), καὶ στοὺς More, Budé, Lipsius, καθὼς καὶ ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ «Στωικισμό» τῆς Ἠθικῆς τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Κάντ (ποὺ συζητεῖται καὶ στὴ σελίδα 208). Ἀδρᾶ ἐκτίθεται ὁ «Ἐπικουρισμός», μὲ χριστιανικὲς ἀποχρώσεις, τοῦ Pierre Gassendi, ἡ γοητεία ποὺ ἄσκησε ὁ Λουκρήτιος στοὺς Greech, Dryden καὶ Temple, καὶ ὁ «Ὀφελιμισμός» τοῦ Ἐπικούρου στοὺς Hobbes, Gibbon καὶ J. St. Mill, τέλος ἡ ἐπίδραση τῆς Σκέψης στοὺς Hume, Bayle, Montaigne, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε σὲ μερικὰ γνωστὰ ὀνόματα. Ἡ θεώρηση δὲν εἶναι βέβαια ἐξαντλητικὴ, εἶναι ὁμως ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ γονιμότητα καὶ τὴ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας. Οἱ πρόσφατες κοσμοθεωρίες κρίνονται ἀπὸ τὸ συγγραφέα πιὸ συγγενικὲς μὲ τὸν Ἐπικουρισμὸ καὶ τὴ Σκέψη παρὰ μὲ τὴ Στωικὴ αἰσιοδοξία, ποὺ βρῆκε τόση ἀπήχηση στὸ τελεολογημένο νευτώνειο σύμπαν. Ἡ ὑπεύθυνη τέλος, μὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια καὶ σεβασμὸ στὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν κειμένων καὶ τῶν πηγῶν ἀξιολογημένη, βιβλιογραφία εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ τὴ χαρτογράφηση τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας. Θὰ μπορούσε, βέβαια, καὶ ἴσως θὰ ἔπρεπε, νὰ ἦταν πληρέστερη. Μὲ χαρὰ θὰ συναντούσαμε μνεῖα τῆς μονογραφίας τοῦ Τατάκη γιὰ τὸν Παναίτιο, τοῦ συνθετικοῦ ἔργου τοῦ Barth, καὶ ἴσως ὀφείλεται σὲ παράλειψη ἢ ἀπουσία τῆς ἐργασίας τοῦ Bonhöffer, ποὺ δὲν ἀναφέρεται μόνο στὸν Ἐπίκτητο.

Ἐξαντλητικὴ κριτικὴ θεώρηση ἐπὶ μέρους θεμάτων στὸ χῶρο αὐτό, λόγῳ τῆς ἔκτασης τοῦ βιβλίου καὶ τῆς περιοχῆς ποὺ καλύπτει (ἀπὸ τὸ 323 ἕως τὸ 31 π.Χ.) — ἀλήθεια, πῶς τόσα πολλὰ καὶ μὲ αὐστηρὴ αἴσθηση τοῦ περιττοῦ χώρεσαν σὲ 262 σελίδες! —, θὰ ἦταν ἀνέφικτη. Θὰ ἦταν ἴσως καὶ ἀθέμιτη λόγῳ τοῦ σκοποῦ, ποὺ τὸ βιβλίο ὑπηρετεῖ, ὅπως ἐκτίθεται στὸν

Πρόλογο από τὸ συγγραφέα: Νὰ δώση «μία συνοπτικὴ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς σκέψης τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας», νὰ ἀνακαλύψῃ δηλαδὴ καὶ νὰ ἐκθέσῃ «μὲ φιλοσοφικὰ κριτήρια καὶ ἀναλυτικὲς μεθόδους τὸ οὐσιαστικώτερον φιλοσοφικὸ νόημα τῶν μαρτυριῶν καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τὶς πρὸ εὐπρόσβλητες ἀπὸ τὴν κριτικὴ θεωρίαν» (σ. VIII). Νὰ συντελέσῃ τέλος μὲ τὴ διάλυση πολλῶν ἀκόμα παρανοήσεων στὴν ἐπανεκτίμησιν τῆς Ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ προκαλέσῃ εὐρύτερον ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ περιοχὴ, ποὺ εἶναι «ἱστορικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ γοητευτικὴ». Ἀναγνωρίζει ὁ συγγραφέας ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ συζητᾶ μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ διαφορετικὰ, καὶ ἔχει ἐπίγνωση ὅτι πολλὰ συμπεράσματά του θὰ προκαλέσουν ἀντιλογίας. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, θὰ περιοριστοῦμε νὰ ἐκθέσωμε τὶς θέσεις του σὲ μερικὰ ἀρκετὰ ἀμφιλεγόμενα προβλήματα, κάνοντας ἀπλῶς νύξεις σὲ λίγες ἐναλλακτικὲς ἢ καὶ ἀντίθετες ἐρμηνεῖες. Τὸ βάρος τῆς κριτικῆς μας παρουσίασης θὰ πέσῃ στὸν Ἐπίκουρο καὶ τὴ Σκέψιν, γιὰτὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Long γιὰ τὴ Στοὰ εἶναι ἤδη γνωστὲς ἀπὸ προηγούμενα ἄρθρα του [Βλ. βιβλιοκρισία μας γιὰ τὸ *Problems in Stoicism*, «Φιλοσοφία» 1 (1971) 458-462].

Ὅπως ἀναφέρει στὴν Εἰσαγωγή, τοὺς παράγοντες ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν διάνοιξιν τῶν ὁριζόντων ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, τοὺς θεωρεῖ εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἀκόμη καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι δὲν δέχεται τὴν χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς παλαιότερες ἀντιλήψεις ἄποψιν τοῦ Bevan, ὅτι ὁ Στωικισμὸς ὑπῆρξε «ἓνα σύστημα ποὺ συναρμολογήθηκε βιαστικὰ καὶ βίαια γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἓνα σαστισμένο κόσμον» (σ. 3). Ὑπῆρξε μᾶλλον καὶ γιὰ τὸν Long, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς Θεοδωρακόπουλο [Βλ. κριτικὴ μας «Φιλοσοφία» 2(1972), 347] καὶ Edelstein, ἔκφρασις μιᾶς νέας αὐτοσυνείδησης τῆς ἀνθρώπινης δύναμης, ἢ καὶ ὅχι μιᾶς «θεοποίησης» τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ περιορισμὸς τοῦ ὁρίζοντα τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀποδίδεται κυρίως στὴν αὐτονόμησιν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, καὶ τὴν ἀνεξάρτητην ἐξέλιξίν των, μὲ ἐξαίρεσιν τὴ συνύπαρξίν των στὴν οἰκουμενικὴ προσωπικότητα τοῦ Ποσειδωνίου. Ἔτσι κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴ ἡ φιλοσοφία πῆρε ἀποφασιστικὰ τὴν ἐννοίαν ποὺ ἔχει στὰ νεώτερα χρόνια. Καὶ μέσα στοὺς τρεῖς εὐρύτερους κλάδους τῆς βρῆκαν τὴ θέσιν τους ἡ Γνωσιολογία, ἡ Γλωσσικὴ Ἀνάλυσις, ἡ Σημειολογία, ἡ Αἰσθητικὴ, ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, ἡ Ψυχολογία, ἀκόμα καὶ ἡ Πολιτικὴ Θεωρία καὶ ἡ Ἀνθρωπολογία.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἄποψιν ποὺ ὑποστηριζόταν παλαιότερα μὲ μειωτικὲς διαθέσεις, ὅτι τὸ μοναδικὸ μέλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῆς Στοᾶς ἦταν ἡ Ἠθικὴ καὶ ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς τῶν συστημάτων αὐτῶν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ κατάρρευσιν τοῦ πλατωνικοῦ καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ἀριστοτελικοῦ Ἰδεαλισμοῦ, καὶ ὁ Long ἐπισημαίνει τὰ ρήγματα τοῦ Ἰδεαλισμοῦ ἤδη στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Λυκείου καὶ τὴν ἐμφασιν στὸν ἠθικὸν προβληματισμὸ μέσα στοὺς ἴδιους χώρους. Ὁ Πολέμων ἐξ ἄλλου, ἴσως καὶ ὁ Θεόφραστος, ἀποτελοῦν τὸ συνδετικὸ κρίκο τῆς ἑλληνιστικῆς μὲ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν καὶ πολλὰ στωικὰ δόγματα ἀνάγονται στὸν Ξενοκράτη (σ. 5-6). Ὁ Στωικισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνας ἐξανθρωπισμένος καὶ πιστότερος στὰ κλασσικὰ ἰδεώδη Κυνισμὸς, καὶ πολὺ βαραίνουν στὴ διαμόρφωσιν τῆς Στοᾶς οἱ ἐλάσσονες Σωκρατικοὶ (Μεγαρικοί).

Ἄν καὶ ἡ ἀπολιτικὴ στάση τοῦ Ἐπικούρου καὶ ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῶν Στωικῶν — τόσο ξένα καὶ τὰ δύο πρὸς τὸ κλασσικὸ ἰδανικὸ τῆς πόλης ποὺ προσανατόλιζε τὴ φιλοσοφία — ὑπῆρξαν «δύο τελείως διαφορετικὲς προσπάθειες συνδιαλλαγῆς μὲ μεταβαλλόμενες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς περιστάσεις, πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας κληροδοτήθηκαν ἀπὸ στοχαστές, ποὺ ἔζησαν πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου γιὰ ἓνα αἶσθημα ταυτότητας καὶ ἠθικοῦ προσανατολισμοῦ ἐξηγοῦν τὴ μεγάλη ἀπήχηση τοῦ Στωικισμοῦ καὶ τοῦ Ἐπικουρισμοῦ τόσο στὴν Ἀθήνα, ποὺ ἦταν ἀκόμη μιὰ ἀκμαία πόλη ὅσο καὶ ἄλλοι» (σ. 3).

Ἡ ἀπήχηση αὐτὴ καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Long συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόρριψη παλαιότερων ἀπόψεων (Bidez, Cumont, Bréhier, Pohlenz κ.λ.π.) γιὰ ἀνατολικὲς καὶ μάλιστα σημιτικὲς ἐπιδράσεις στὴ Στοά. Ὁ Long εἶναι κατηγορηματικὸς στὸ σημεῖο αὐτό. Λέγει: «Ἡ παλαιὰ θεωρία, ὅτι ὁ Στωικισμὸς ἐνσωματώνει σημιτικὲς ἰδέες, δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, ἀπὸ τὴν προέλευση, καὶ μόνο τῶν τριῶν μεγάλων ἀρχηγῶν του. Κι ἀκόμη δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει τίποτε στὸν Στωικισμὸ ποὺ νὰ χρειάζεται τὴν ὑπόθεση σημιτικῶν ἐπιδράσεων». Προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο. Ἀναφερόμενος στὸ ἐνδιαφέρον τῆς Στοᾶς γιὰ τὴ Λογοτεχνία καὶ τὴν Πολιτική, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἐπίκουρο, διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, παρατηρεῖ: «Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Στωικισμὸς εἶναι πολὺ κοντύτερα στὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἐπικουρισμὸς, καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς συνέχεια τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς παράδοσης παρά ὡς ἀντίθεση» (σ. 113). [Πρβλ. G. Stroudach, *The Philosophy of Epicurus*, 77 γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἀταραξία τοῦ Ἐπικούρου καὶ τὴν ἰδιωτυπία της]. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν κοσμολογία ἰδιαίτερα οἱ Στωικοὶ εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, ποὺ συνειδητὰ καταπολεμοῦσε τὸ ἀριστοτελικὸ κοσμοεἶδωλο, ἂν καὶ ὄχι ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις τὴν ὠριμὴ ἀριστοτελικὴ θεολογία. [Πρβλ. Festugière, *Epicure et ses dieux*, γιὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ Ἐπικούρου κατὰ τῶν πλατωνικῶν ἀστρικῶν θεῶν].

Ὡς πρὸς τὸ ἐπίμαχο ἀκόμα θέμα τῆς κυκλοφορίας ἢ μὴ τῶν τεχνικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ πρώιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια [βλ. Bignone, *L'Aristotele perduto...* 1931] ὁ Long παίρνει τὴ σωστὴ θέση τῶν Diano, Furley, Rist κλπ. καὶ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι λογικὸ καὶ ἀναγκαῖο [λόγω τοῦ ἀποσπάσματος *Adv. Sophistas* 1 3 τοῦ Φιλοδήμου] νὰ δεχθῇ κανεῖς τὴν περιορισμένη κυκλοφορία τῶν ἀριστοτελικῶν πραγματειῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. καὶ τὴ γνώση τῶν ἀριστοτελικῶν *Ἀναλυτικῶν* ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο (σ. 10, 29). Τὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπίδραση στὴ στωικὴ Ἠθικὴ ἔχει ὑποστηρίξει στὸ ἄρθρο του *Aristotle's Legacy to Stoic Ethics*, BICS 1968. [Πρβλ. Anna Maria Iorolo, *La Dottrina Stoica dei beni eterni e i suoi rapporti con l'etica aristotelica*, RiCSF (1974) 363-385]. Εἶχε ἄλλωστε παρατηρηθῇ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδίως ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο, ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς ἀριστοτελικῆς ἀπὸ τὴν στωικὴ Ἠθικὴ ὑπάρχει μόνο στὴν ὁρολογία. Παρὰ τὴν ἴσως συνειδητὴ ἐπίδραση, ἡ στάση τῶν Στωικῶν στὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ διαχωρίζει τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο Στωικισμὸ τουλάχιστον μέχρι τὸν Ἀντίπατρο (βλ. σ. 197). Ἔτσι δὲν μᾶς φαίνεται ἀπόλυτα τεκμηριωμένη ἡ ἄποψη στὴ σελ. 225 ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης «μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ὅτι ὕστερα [...] υἱοθέτησε μιὰ θέση ἀπέναντι στὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ σχεδὸν ἰσοδύναμη μὲ τὴ Στωικὴ». Σωστὰ βέβαια ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου *ἀγαθόν* στὸν Ἀριστοτέλη. [Πρβλ. Αὐγ. Μπαγιόνα, *Μαθήματα Ἠθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη*, σ. 92 ἐπ.].

Ὁ Ἐπίκουρος τοῦ Long δὲν εἶναι ἱεροκῆρυκας οὔτε ὁμως καὶ ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὅσο καὶ ἂν προσπάθησε νὰ διασαλεύσει τίς ἐσφαλμένες κοινωνικὲς ἰδέες καὶ τίς δεισιδαιμονίες γιὰ τοὺς θεοὺς — ἔτσι ποὺ θεοποιήθηκε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ Λουκρήτιο καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του —, εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο φιλόσοφος, τόσο θεωρητικὸς ὅσο καὶ πρακτικὸς (σ. 14). Ὁ Κῆπος βέβαια, σὲ σύγκριση μὲ τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸ Λύκειο, δὲν θυμίζει ἐρευνητικὸ ἴδρυμα. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπολιτικὴ φιλικὴ κοινότητα μὲ κοινὲς ἀρχὲς καὶ μὲ συμμετοχὴ γυναικῶν

καὶ δούλων. Ὁ Ἐπίκουρος ὁμως δὲν ἀποσύρθηκε τελείως ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ συμμετείχε στὶς ἐθνικὲς γιορτὲς (ἀπ. 169 Usener). Ἐτσι ὁ Long δὲν βλέπει τὸ σύνθημα *λάθε βιώσας* «ὡς ἐπαναστατικὴ καταδίκη τῆς σύγχρονης τοῦ κοινωνίας, ἀλλὰ ὡς ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀταραξίας» (σ. 16).

Τὸν Λουκρήτιο δὲν τὸν ἀντιμετωπίζει ὡς δευτερεύουσα πηγὴ τοῦ Ἐπικουρισμοῦ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συνέθεσε τὸ λογοτεχνικὸ τοῦ ἀριστοῦργημα δύο αἰῶνες ἀργότερα. Πιστεύει ὅτι ἐκθέτει στὴν ἀνυπερβλήτη ποίησή του μὲ τὴ μεγαλύτερη φιλοσοφικὴ ἀκρίβεια, αὐθεντικότητά καὶ πιστότητα τῇ Φυσικῇ, Ψυχολογίᾳ, Θεολογίᾳ καὶ Ἀνθρωπολογίᾳ τοῦ Ἐπικούρου. Ἀκόμα καὶ ὅταν περιγράφῃ τὴν «παρέγκλιση» τῶν ἀτόμων (II 216-233) — πρᾶγμα ποὺ δὲν διασταυρώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές —, πρέπει, κατὰ τὸν Long, ὁ Λουκρήτιος νὰ ἀντλή ἀπὸ χαμένα γιὰ μᾶς ἔργα (σ. 19) (Γιὰ τὸ ὅλο θέμα βλ. P. Boyancé, *Lucrèce et l'Épicurisme*). Πιστεύει ὁμως ὅτι, ἴσως ὁ Ζήνων ὁ Σιδώνιος πρωτοτύπησε στὴ Λογικῇ, παρὰ τὸ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου — σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν αὐτοκριτικὴ τῆς Στοᾶς — ἔμεινε σχεδὸν ἀναλλοίωτη. Τὸν Διογένη Λαέρτιο — ποὺ φαίνεται πὺς ἦταν Ἐπικούρειος — θεωρεῖ ὡς τὴν καλὺτερη μετὰ τὸ Λουκρήτιο πηγὴ. Πολύτιμη θεωρεῖ καὶ τὴν γνωστὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Διογένη ἀπὸ τὴν Οἰνοάνδα.

Τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου χαρακτηρίζει ἐπιγραμματικὰ ὡς «κρᾶμα ἀπὸ ἑνα αὐστηρὸ Ἐμπειρισμό, μιὰ θεωρητικὴ Μεταφυσικὴ, καὶ ἑνα σύστημα κανόνων γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἡρεμῆς ζωῆς» (σ. 19). Ὡς παραχώρηση στὸν Ἐμπειρισμὸ θεωρεῖ τὴν ἀποδοχὴ ἀξιωμάτων καὶ διασκεπτικῶν μεθόδων γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῶν μεταφυσικῶν τοῦ ἀρχῶν — ἀτόμων, κενοῦ — ποὺ δὲν ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Παρατηρεῖ ὁμως ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀναγκαίᾳ ἐξάρτηση ἀτομισμού-ἡδονισμού (σ. 27)· ὁ ἡδονισμός, δηλαδή, δὲν προϋποθέτει μιὰ ἀτομικὴ μεταφυσικὴ, τῆς ὁποίας τὴν υἱοθέτηση ἀποδίδει στὴν πρόθεση τοῦ Ἐπικούρου νὰ διασαλεύσῃ τὸ πλατωνικὸ καὶ ἀριστοτελικὸ τελεολογημένο κοσμοεἶδωλο. Τὶς προλήψεις — ἀντίθετα πρὸς τὸν De Witt — ἐρμηνεύει ἐμπειρικὰ ὡς *a posteriori* προϊόντα ἀφαίρεσης (σ. 23). Ὡς ἐξαίρεση στὸν Ἐμπειρισμὸ τοῦ Ἐπικούρου θεωρεῖ ἀκόμα τὶς μὴ αἰσθητηριακὲς φαντασίες (*tenuia simulacra*). Παρατηρεῖ ὁμως ὅτι ἡ θεωρία τῶν «θεϊκῶν εἰδώλων» τοποθετεῖ τὴ θρησκευτικὴ «πίστις» στὴν ἴδια κατηγορίᾳ μὲ τὴν «ἐμπειρικὴ παρατήρηση» (σ. 25).

Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ὅρου *ἐπιβολὴ τῆς διανοίας* δὲν δέχεται τὴν ἀποψη τοῦ Bailey ποὺ παρουσιάζει τὸν Ἐπίκουρο ἐνορασιακό. Τὸν ὅρο ἐρμηνεύει ὡς «προσοχή», ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση τόσο γιὰ τὶς νοητικὲς ὅσο καὶ γιὰ τὶς αἰσθητηριακὲς φαντασίες. Τὰ ἀξιώματα τῆς *ἐπιμαρτυρήσεως* καὶ μὴ *ἀντιμαρτυρήσεως* — ποὺ προσωπικὰ βρίσκομε πολὺ κοντὰ στὰ *verification* καὶ *falsification* principles τοῦ Λογικοῦ Θετικισμοῦ — χαρακτηρίζει ὡς μεγαλοφυῆ, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἐμπόδισαν τὸν Ἐπίκουρο, καθὼς καὶ ἡ θεωρία τῶν «πολλαπλῶν ἐξηγήσεων», νὰ μὴ μείνῃ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ πρόοδο τῆς ἐποχῆς του. Στὴν προτίμηση τῶν ἐπαγωγικῶν μεθόδων ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, βλέπει ἐπίδραση τῶν *Ἀναλυτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐνῶ ὁ Ἐπίκουρος προώθησε μὲ τὸν τρόπο τοῦ τὴν ἐπιστημολογία — καὶ ἡ ἀντίθετη συνηθισμένη ἀποψη ὀφείλεται σὲ παρανόηση, ἀλλὰ καὶ στὸ παραπλανητικὸ χωρίο τοῦ Κικέρωνος (*Fin.* I 22) — δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν τυπικὴ Λογικὴ (σ. 30). Ἡ συμβολὴ τοῦ ὁμως στὴν τεχνικὴ ὁρολογία — υἱοθετημένη ὡς ἑνα βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὴ Στοᾶ — εἶναι ἀξιοσημείωτη. Πιστεύομε ἀκόμα χαρακτηριστικὴ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Σέξτου στὴν ἀναίρεσή του τῆς ἀπόδειξης στὰ ἐπικούρεια ἀξιώματα.

Τὴν υἱοθέτηση ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο τῆς ἄποψης γιὰ τὰ «ἐλάχιστα μέρη» τοῦ ἀτόμου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀδιαίρετα (καὶ κατ' ἐπίνοιαν) ἄτομα τοῦ Δημοκρίτου, ἀποδίδει στὴν ἀριστοτελική κριτική τοῦ «ἀμεροῦς» ἀτόμου στὰ *Φυσικά*. Ἐπισημαίνει, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις, τὰ σημεῖα ποὺ ὁ Ἐπίκουρος διέφερε ἀπὸ τὸν Δημόκριτο. Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ γίνῃ μνεία τῆς «ἀνάγκης», ποὺ κατὰ τὶς μαρτυρίες (A 1, A 32, A 37) διέπει τὸ δημοκρίτειο σύμπαν, καὶ νὰ ἐξηγηθῇ μὲ περισσότερη σαφήνεια ἢ διαφορετικὴ ἄποψη τοῦ Ἐπικούρου ἀπὸ τὸ Δημόκριτο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν ἀτόμων. Στὴν θεωρία τῆς «παρέγκλισης» (clinamen) τῶν ἀτόμων, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο (II 216-224), διαβλέπει τὰ σπέρματα τῆς ἀρχῆς τῆς «σχετικῆς ἀπροσδιοριστίας» (σ. 38). Ἡ ἀπόρριψη ὁμῶς τῆς θεωρίας τῶν τεσσάρων στοιχείων ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, ἴσως χρειαζόταν διεξοδικώτερη ἀνάλυση, παρὰ τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν, ἐν ὧς τῶν κριτικῶν παρατηρήσεων τοῦ Σέξτου (Πρὸς Μαθημ. 8, 43 ἐπ.). Πάντως ὁ Ἐπίκουρος δὲν παρουσιάζεται, ὅπως καὶ δὲν εἶναι, δουλικὸς μιμητὴς τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ φαίνεται νὰ παίρνῃ ἀπὸ αὐτὸν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ τὸν ἐξυπηρετοῦν γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς κοσμοειδώλου ἀπαλλαγμένου ἀπὸ τὴν θεϊκὴ αἰτιοκρατία καὶ τελεολογία.

Τὴν ἔμμονη ιδέα τοῦ Ἐπικούρου νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία ὁ Long, δικαιολογεῖ ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Δεισιδαίμονος τοῦ Θεοφράστου ποὺ ἀντανακλοῦσε τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία (σ. 42). Στὸ κεφάλαιο ὁμῶς γιὰ τοὺς θεοὺς θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μνεία καὶ τοῦ Δημοκρίτου (B 166). Στὸ ἀμφιλεγόμενο θέμα ὡς πρὸς τὴν ἀφθαρσία τῶν θεῶν, ἂν δηλ. ἐξασφαλίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ συνεχῆ ἀνεφοδιασμό τους μὲ ἄτομα, ἀλλὰ — ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Φιλόδημος (*De deis* III f. 32a p. 52 Diels) — καὶ ἀπὸ τὴν τελειότητα καὶ τὶς νοητικὲς δυνάμεις, ποὺ «δροῦν ἀνασταλτικὰ στὶς φθοροποιὲς δυνάμεις τοῦ περιβάλλοντος», ὁ Long πιστεύει ὅτι ἡ δεύτερη ἄποψη ἀντιπροσωπεύει ἐπίσης τὸν Ἐπίκουρο, ἂν καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοῦ τῶν θεῶν δὲν ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ὁμότητα τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τοῦ Φιλοδήμου (σ. 48).

Στὴν ἐξήγησή του τῆς νοητικῆς λειτουργίας, καλύτερα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν αἴσθηση στὴν σκέψη, δέχεται ὡς ὀρθόδοξες τὶς περιγραφὲς τοῦ Λουκρητίου, παρατηρεῖ ὁμῶς — ἴσως κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὶς *προλήψεις* καὶ τὸν ἐμπειρικό τους χαρακτήρα στὴν σελ. 23 —, ὅτι «οἱ *προλήψεις* πρέπει νὰ εἶναι νοητικὲς κατασκευὲς ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴ διαμόρφωση νέων μὴ ἐμπειρικῶν ἐννοιῶν» (σ. 56). Ἡ κάπως καντιανὴ αὐτὴ ἐρμηνεία του θυμίζει τὴν θεωρία τοῦ Watson (*Stoic Theory of Knowledge*) γιὰ τὶς *στωικὲς προλήψεις*.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συζήτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Furley (σ. 58-61) γιὰ τὸ ρόλο τῆς «παρέγκλισης» στὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ τὴν ἐλευθερία της. Ἄν καὶ δὲν ἀποδίδεται προσωπικὰ στὸν Ἐπίκουρο ἀπὸ τὶς μαρτυρίες, δεδομένου ὁμῶς ὅτι στὰ θέματα αὐτὰ ὁ Ἐπίκουρος κινεῖται στὸν ἀντίποδα τοῦ Ζήνωνος καὶ τῆς φυσικῆς του αἰτιότητας, ὁδηγεῖται ὁ Long στὸ συμπέρασμα ὅτι συνειδητὰ πρέπει ὁ Ἐπίκουρος νὰ χρησιμοποίησε τὴν «παρέγκλιση» στὴν ἠθική, σὲ ἀντιδιαστολὴ ἀκριβῶς πρὸς τὴ *στωικὴ αἰτιοκρατία*. Ἡ ἀναφορὰ τῆς «παρέγκλισης» ἀπὸ τὸν Κικέρωνα στὸ *De finibus*, ὅπου οἱ ἠθικὲς θεωρίες (I 6,18) καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας: *nihil liberum nobis esse* στὸ *De fato* (10, 22) καθὼς καὶ ἡ συνάρτησή της μὲ τοὺς Στωικοὺς ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (βλ. ἀπ. 281 Usener) ἐνισχύει, νομίζομε τὸν Long. Ἐπισημαίνει βέβαια τὴ δυσκολία ἀπὸ τὴν τυχαία φύση τῆς «παρέγκλισης», ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ὁ Ἐπίκουρος ἔκανε τὴν «παρέγκλιση» συστατικὸ στοιχεῖο τῆς θέλησης (σ. 61).

Τὴ βασικὴ διαφορὰ τοῦ ἡδονισμοῦ τοῦ Ἐπικούρου ἀπὸ τοῦ Ἀριστίπ-

που βλέπει ο Long στο γεγονός ότι, ενώ ο Ἀρίστιππος θεωροῦσε τὴν ἀπουσία τοῦ πόνου ὡς ἐνδιάμεση κατάσταση, κατὰ τὸν Ἐπίκουρο ἡ ἀπουσία πόνου ὁρίζει τὸ μέγεθος τῆς εὐχαρίστησης (σ. 61). Δέχεται ἐπίδραση τοῦ Δημοκρίτου στὸν Ἐπίκουρο, ἀκόμη καὶ τοῦ Πλάτωνος (*Φίληβος*) (σ. 64) καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρὸς τὴν ἐν ἡρεμίᾳ μᾶλλον ἢ τὴν ἐν κινήσει ἡδονή (*H.N.* 1154 b 28). Τὴ διαφορὰ τῶν τελευταίων ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο βλέπει στὴ διαφορετικὴ σχέση τῆς εὐδαιμονίας μὲ τὴν ἀρετὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἐπίκουρο ἡ ἀρετὴ εἶναι μέσον γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Παραλληλίζει τὶς ἀνάλογες ἀπόψεις τοῦ Εὐδόξου, σύγχρονου τοῦ Ἀριστοτέλους (σ. 63). Δὲν δέχεται ἀπολύτως τὶς ἀπόψεις τῶν Bailey καὶ Panichas, ποὺ φαίνονται νὰ θεωροῦν τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἐπικούρου τελείως φυσιοκρατικὴ. Βρίσκει μιὰ θέση γιὰ τὸ «δέον» ἀναφορικὰ μὲ τὰ μέσα ὅμως καὶ ὄχι τὸ σκοπὸ (αὐτ.), καὶ θεωρεῖ τὴν ἐν κινήσει ἡδονὴ ἀναγκαίᾳ προϋπόθεση τῆς καταστηματοκτικῆς καὶ ὄχι τόσο ποικιλίας τῆς, ὅπως ὁ Rist. Βασικὸ κριτήριον γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἡδονῆς θεωρεῖ τὴν ἀπουσία πόνου, γιὰ τοῦτο καὶ βλέπει τὸν Ἐπίκουρο ὑπέρμαχο τῆς ἀπλῆς ζωῆς. Φαίνεται ὅμως νὰ συμφωνῇ μὲ τοὺς Bailey, καὶ Strodamach ὡς πρὸς τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἐπικούρου ὡς «Ἐγωιστικοῦ Ἠδονισμοῦ», διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν Ὁφελιμισμὸ τῶν Hobbes, Bentham καὶ J. St. Mill, χαρακτηρισμὸ ποὺ ὁ Rist διστάζει νὰ ἀποδώσῃ στὸν Ἐπίκουρο λόγῳ τῆς θέσης ποὺ ἔχει ἡ φιλία στὴ φιλοσοφία καὶ στὴ ζωὴ του, προτιμώντας νὰ μιλᾷ ἀόριστα γιὰ μιὰ «ποικιλία Ἠδονισμοῦ» (*Epicurus*, σ. 125). (Ἀλλὰ βλ. G. E. Moore, *Principia Ethica*, 96-97). Προσωπικὰ δὲν θὰ διστάζαμε νὰ δεχτοῦμε μαζὶ μὲ τὸ Merlan τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἐπικούρου ὡς «φιλοσοφία τῆς χαρᾶς» ἴσως καί, μαζὶ μὲ τὸν Farrington, ὡς «φιλοσοφία τῆς μακαριότητος», χωρὶς καὶ πάλι νὰ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὸν Long, ποὺ βρίσκει στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἐπικούρου «κομπῆ ἀπλότητα, δροσιστικὴ ἀπουσία ὑποκρισίας καὶ ἀκόμα πολλὴ ἀνθρωπιά» (σ. 72).

Πρὶν κλείσῃ τὸ κεφάλαιον γιὰ τὸν Ἐπίκουρο ὁ Long μὲ τὴ γεμάτη εὐγνωμοσύνη «εὐλογία» τοῦ Λουκρητίου (Π 1-35) λέει ἐπιγραμματικὰ: «Σὲ μιὰ ἐποχὴ πολιτικῆς ἀστάθειας καὶ ἀτομικῆς ἀπογοήτευσης εἶδε ὁ Ἐπίκουρος ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὅπως τὰ ἄτομα [τῆς φυσικῆς] εἶναι ἄτομα [μόνοι: individuals] καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πλανῶνται στὸ κενό. Σκέφθηκε ὅτι μπορούσε νὰ τοὺς προσφέρῃ καθοδηγήσεις ὁροθετημένες ἀπὸ προφάνεια καὶ λόγο γιὰ ἓνα τρόπο ὑπαρξῆς, ἓνα τρόπο ζωῆς, ἓνα τρόπο σχέσεων μὲ τοὺς ἄλλους, τὰ ἄλλα ἄτομα. Μπορεῖ νὰ θεωροῦμε τὸν τρόπο αὐτὸ ἀρνητικὸ, ἐγωκεντρικὸ, μὴ ἐνθαρρυντικὸ· δὲν μπορούμε ὅμως νὰ τὸν ποῦμε στενόμυαλο ἢ συβαρυτικὸ, καὶ πολλοὶ στὴν ἀρχαιότητα βρῆκαν τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὸ διαφωτισμὸ στὸν Ἐπικουρισμὸ (σ. 72-73).

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα γιὰ τὸ Σκεπτικισμὸ τοῦ Πύρρωνος μὲ βάση κυρίως τὸν Τίμωνα ὁ Long δίνει μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀνασύνθεση τοῦ Πυρρωνισμοῦ. Τὴν ἀποψη τοῦ Κικέρωνος (*Fin.* IV 43) γιὰ μιὰ δογματικὴ ἠθικὴ τοῦ Πύρρωνος, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Διογ. Λαερτίου (9, 61), ἀποδίδει σὲ σύγχυση ἀπὸ μέρους του μὲ τὸν ἠθικὸ δογματισμὸ τοῦ Ἀρίστωνος (σ. 77), θεωρεῖ ὅμως καινοτομία τοῦ Πύρρωνος, σὲ σχέση μὲ τὸ σοφιστικὸ ἀγνωστικισμὸ, τὴν ἐπιδίωξη τῆς «ἀταραξίας» ὡς ἠθικοῦ σκοποῦ (σ. 79). Στὸ σημεῖον αὐτὸ δὲν σημειώνεται διαφορὰ ἀπὸ τὴ Στοὰ καὶ

τὸν Ἐπίκουρο καὶ δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πύρρων ἀντιτάχθη-
κε στὸν Ἐπίκουρο καὶ τὸ Ζήνωνα προσωπικά.

Ἀναφορικά με τὸ θέμα, ἂν ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις ἐπαιξαν κάποιο ση-
μαντικὸ ρόλο στὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Πύρρωνος, ὁ Long παρατηρεῖ
ὅτι τὰ δεδομένα ποὺ ἔχομε δὲν χρειάζονται μιὰ τέτοια ὑπόθεση (σ. 80). Ὡς
καλύτερη ἀφετηρία γιὰ μιὰ διακρίβωση τοῦ Σκεπτικισμοῦ τοῦ Πύρρωνος
θεωρεῖ τὸ *Περὶ Φιλοσοφίας* τοῦ Περιπατητικοῦ Ἀριστοκλέους, ποὺ διέσωσε
ὁ Εὐσέβιος. Τὴν προτίμηση γιὰ τὸν ὅρο *τὸ φαινόμενον* ἀντὶ τῆς *φαντασίας*,
ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ δογματικοὶ Ἐπίκουρος καὶ Στωικοί, ὁ συγγραφέας
ἀποδίδει στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ Σκέψη δὲν ἀφοροῦσε τόσο
τὴ σχέση μεταξὺ αἰσθητηριακῶν δεδομένων καὶ ἀντικειμένων ἀλλὰ μεταξὺ
«τοῦ ἀντικειμένου ὡς ἀντιληπτοῦ» καὶ τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου «ὡς μὴ ἀντι-
ληπτοῦ». Δὲν συμφωνοῦμε ὅμως ἀπολύτως ὅτι ἡ *φαντασία* ἀνταποκρίνεται
στὰ νεώτερα «αἰσθητηριακὰ δεδομένα» (σ. 83 σημ. 1).

Τέλος ὁ Long, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ τοῦ Πύρ-
ρωνος στὶς ἀπαιτήσεις τῶν δογματικῶν γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς γνώσης, πα-
ρατηρεῖ: «Ὅπως ἡ στωικὴ καὶ ἐπικούρεια ἐπιμονὴ γιὰ τὸ κύρος τῶν λογι-
κῶν τους ἐξηγήσεων τῶν φαινομένων, ἔτσι καὶ ὁ ἀντιθετικὸς Σκεπτικισμὸς
τοῦ Πύρρωνος ἀποτελεῖ μιὰ ἐναλλακτικὴ ἀπάντηση γιὰ ἀνθρώπους ἀπογοη-
τευμένους ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες καὶ τὶς πεποιθήσεις μιᾶς κοινωνίας
ποὺ βρισκόταν σὲ μεταβατικὴ κατάσταση» (σ. 87).

Μὲ ἐνάργεια περιγράφεται ἡ μεταστροφή τοῦ Ἀρκεσιλάου ἀπὸ τὴν
ἠθικὴ προβληματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἀκαδημίας στὴ Διαλεκτικὴ καὶ τὸ
Σκεπτικισμὸ ποὺ γι' αὐτὸν ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὸν Πλάτωνα καὶ κυ-
ρίως στὸ Σωκράτη. Φαίνεται ὅτι σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ ἔμπνευση γιὰ τὴ «θεω-
ρία τῆς πιθανότητας» ποὺ ἀποδίδεται στὸν Καρνεάδη (σ. 92). Ἡ ἀποψὴ του
γιὰ τὸ «εὖλογο» ὡς κριτήριό τῆς πράξης πρέπει κατὰ τὸ Long νὰ διαμορφώ-
θηκε ἀπὸ τὴν κριτικὴ του στὴν «καταληπτικὴ φαντασία» τοῦ Ζήνωνος, καὶ
γενικὰ στὶς ἐμπειρικὲς γνωσιοθεωρίες, χωρὶς ὅμως νὰ προϋποθέτῃ κλίση
πρὸς τὶς μεταφυσικὲς. Δὲν πιστεύει δηλαδή, ὅπως μερικοὶ ἐρευνητές, ὅτι ὁ
Ἀρκεσίλαος μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὁπαδὸς τοῦ ὀρθοδόξου Πλατωνισμοῦ.

Ἐποικοδομητικώτερη γιὰ τὴ Στοὰ θεωρεῖ τὴν κριτικὴ τοῦ Καρνεάδη,
ποὺ ἐξηγεῖ μερικὲς ἄλλοτε φραστικὲς καὶ ἄλλοτε οὐσιαστικὲς τροποποιήσεις
στὸν στωικὸ ὅρισμό τοῦ ἠθικοῦ «τέλους». Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως διαμόρφωσε
τὴ θεωρία του, ἀφοῦ ἔλαβε ὑπ' ὄψη, γιὰ νὰ τὴν ἀπορρίψῃ, τὴν στωικὴ ἐπι-
στημολογία. Ὁ Long ὑποστηρίζει, ἀντίθετα πρὸς τὸν Brochard, ὅτι ὁ Καρ-
νεάδης δὲν ἀρνήθηκε τὴν δυνατότητα ὑπαρξης ἀληθινῶν «φαντασιῶν» ἀλ-
λὰ τὴ δυνατότητα ἀναγνώρισης τῆς ἀξιοπιστίας τους ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο,
δηλαδή τὴν «ἐνάργεια» τους (σ. 25 ὑπ. 1). Στρέφοντας ἔτσι τὴν προσοχὴ
του στὶς προϋποθέσεις τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων, ὁ Καρνεάδης προ-
λαμβάνει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις νεώτερες μορφές Ἐμπειρισμοῦ. Ὁ Long, ἀν-
τίθετα καὶ πάλι πρὸς τὸν Brochard, δὲν βρίσκει στὸν Καρνεάδη μιὰ θεωρη-
τικὴ θετικιστικὴ ἠθικὴ θεωρία (σ. 100 ὑπ. 1). Πιστεύει ὅτι στὴν κριτικὴ
του κατὰ τῆς στωικῆς πρόνοιας ἔδωσε ἐπιχειρήματα στὸν J. St. Mill καὶ
ὅτι μὲ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ σχέση ἀλήθειας καὶ χρόνου στὶς προτά-
σεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ μελλοντικὰ γεγονότα προλαβαίνει τὸν G. Ryle.
Τοῦ ἀναγνωρίζει ἀκόμα ὅτι διέκρινε στὴν κριτικὴ του τῆς αἰτιοκρατίας τοῦ

Χρυσίππου τὴν ἔννοια τῆς λογικῆς ἀπὸ τὴν αἰτιακὴ ἀναγκαιότητα, πρᾶγμα ποὺ δὲν πέτυχαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Χρυσίππος (σ. 103). Τὸν θαυμασμό του γιὰ τὸν Καρνεάδη φανερώνουν οἱ τελευταῖες παρατηρήσεις: «Ἄν τὸν Καρνεάδη ἀκολουθοῦσαν ἄνθρωποι μὲ ἀνάλογο ἀνάστημα, ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας γιὰ τὰ ἐπόμενα ἑκατὸ χρόνια μπορεῖ νὰ ἦταν τελείως διαφορετική. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἦταν γραπτὸ νὰ συμβῇ» (σ. 106).

Καὶ στὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου του ποὺ ἀναφέρεται στὴ Στοὰ ἔχει ὁ Long νὰ πῇ πολλὰ ἐνδιαφέροντα καὶ καινούργια πράγματα. Ἰδιαίτερα ξεχωρίζουμε τὰ κεφάλαια, ὅπου συζητᾷ τὴ Γνωσιοθεωρία, τὴ Γλωσσικὴ Θεωρία καὶ τὴν Ἠθική.

Ὑποστηρίζει καὶ πάλι μὲ μεγαλύτερη ἐμφαση τὸν ἐμπειρικὸ χαρακτήρα τῶν στωικῶν *προλήψεων*. Παρατηροῦμε ὅμως μιὰ ἀλλαγὴ στὴν ὀρολογία ἀπὸ τὰ προηγούμενα γραπτὰ του. Τὴν *φαντασία* ἀποδίδει κυρίως ὡς *impression* καὶ ὄχι *presentation*, ποὺ πιστεύουμε πὺ ἐπιτυχημένο, καὶ τὴν *πρόληψιν* ὡς *anticipation* ἀντὶ *preconception*. Γιὰ τὴν *καταληπτικὴ* ὅμως ὁ ὅρος *cognitive* ποὺ χρησιμοποιεῖ τώρα εἶναι ἀκριβέστερος ἀπὸ τὸν προηγούμενο *apprehending* (βλ. *Language and Thought in Stoicism* στὸ *Problems in Stoicism*, 1971 καὶ «Φιλοσοφία» 1 (1971) σ. 460-1). Τὴν ἐνόραση δέχεται μόνο κατὰ τὴ σύλληψη τῶν εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς «καταληπτικῆς φαντασίας» (σ. 127). Στὰ *ἐλλειπῆ λεκτὰ* δὲν περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα, ὅπως ἐσφαλμένα κάνουν ὁ B. Mates καὶ οἱ Kneales. Ἐξαίρει τὴ «θεωρία τοῦ νοήματος» τῆς Στοᾶς στὰ πλαίσια τῆς διάκρισης μεταξὺ νοήματος καὶ ἀναφορᾶς τῶν Frege καὶ Carnap (σ. 137 ἐπ.). Παρὰ τὸ ὅτι συμερίζεται τὴν ὀρθότητα, τῆς ἐρμηνείας τῆς Λογικῆς τῆς Στοᾶς μὲ νεώτερα σχήματα, πιστεύει πὺς πρέπει οἱ μεταφυσικὲς τῆς προϋποθέσεις νὰ λαμβάνωνται σοβαρὰ ὑπ' ὄψη (σ. 144). [Πρβλ. Ch. Kahn, *Stoic Logic and Stoic Logos* AGPh 51/1969, 158-172]. Ἡ σημασιολογικὴ διερεύνηση τῆς σχέσης τῶν ὀρων *Φύσις*, *Λόγος*, *Θεός*, *Πνεῦμα*, *Πρόνοια*, *Πῦρ τεχνικὸν* κ.λ.π. μὲ τὴ διάκριση νοήματος καὶ ἀναφορᾶς λύνει πολλὰ ἀμφιλεγόμενα σημεῖα τῆς στωικῆς Φυσικῆς καὶ Ἠθικῆς. Ἡ διάκριση ἀκόμα ὕλης καὶ «σωματικότητος», μὲ τὴν ὕλη ὡς μιὰ ὄψη τῆς σωματικότητος, δια φωτίζει πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα.

Τοὺς Στωικοὺς χαρακτηρίζει «ζωιστὲς» (*vitalists*), ὄχι ὕλιστὲς (σ. 154), γιὰτὶ ὁ νοῦς ἢ ὁ *λόγος*, δὲν εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ σῶμα ἀλλὰ ἀναγκαῖο συστατικὸ του. Τὸ *πνεῦμα* θεωρεῖ ὡς δυναμικὴ οὐσία, περισσότερο ὡς «δύναμη» καὶ «ἐνέργεια» παρὰ ὡς ὕλικὸ ἀντικείμενο. Δὲν νομίζουμε ὅμως ὅτι εἶναι ἐπιτυχημένη ἡ παρομοίωσή του μὲ τὸ σύγχρονο «ἀέριο» (*gas*) (σ. 156). Τὸ *ἐφ' ἡμῖν* στὴν ἠθικὴ πράξη ἐρμηνεύει περισσότερο ὡς «πράττειν ἐσκεμμένως» παρὰ «ὡς ἐλευθερία νὰ πράξη κανεῖς διαφορετικά», καὶ πιστεύει ὅτι, παρὰ τὴν διάκριση ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν αἰτίων, τὸ ἄτομο ὑπόκειται στὴν αἰτιακὴ ἀρχὴ ποὺ μὲ κάθε ἀτομικὸ ἄνθρωπο ὅμως ἐξατομικεύεται (σ. 168).

Στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ πλατωνικοῦ *δυϊσμοῦ* ἀπὸ τὴ Στοὰ βλέπει ὁ συγγραφεὺς προανάκρουσμα τῶν ἐνιστικῶν ἀντιλήψεων τοῦ G. Ryle ἀλλὰ καὶ τῆς ὕλιστικῆς Ψυχολογίας καθὼς καὶ τῆς Ψυχολογίας τῆς Συμπεριφορᾶς (σ. 171). Ἀμφισβητήθηκε ὅμως πράγματι ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα στὸν *Παρμενίδη*; (σ. 223). Ἐπιτυχὴς ἡ διάκριση *ἡγεμονικοῦ* καὶ *λόγου* (σ. 173) καὶ σωστὴ ἡ ἐπισήμανση τῆς μὴ διαφοροποίησης ἐμπειρικῶν καὶ ἀξιολογικῶν προτάσεων ἀπὸ τὴ Στοὰ (σ. 174). Ἀναφορικὰ μὲ τὰ πάθη, παρατηρεῖ ὅτι ἡ κατηγορία τῆς ὑπερβολικῆς λογοκρατίας ποὺ ἀποδίδεται στὸν Χρυσίππο προέρχεται ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν γίνεται πάντοτε διάκριση τοῦ συγκινησιακοῦ στοιχείου τῆς «λογικότητος» (σ. 175). Τὴν ἠθικὴ πρόοδο δὲν τὴν βλέπει μόνο στὴν ἐκρίζωση τῶν παθῶν ὅσο στὴν συμμόρφωσή τους μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον (σ. 177).

Ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν πρώτη ὁρμὴ στὴν ἀρετὴ, δηλαδή τὰ πέντε στάδια ἀπὸ τὴν οἰκείωση (πρώτη ὁρμὴ) στὸν ὀρθὸ λόγον, περιγράφονται μὲ θαυμαστὴ σαφήνεια, καὶ ἡ διάκριση τοῦ καθήκοντος ἄλλοτε ὡς function καὶ ἄλλοτε ὡς appropriate act, καὶ ὅπωςδήποτε ὄχι ὡς duty, εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὸ πολυσήμαντο τοῦ ὅρου. Ὁ Long πιστεύει ὅτι ἡ δικαίωση τῆς ἠθικῆς πράξης βρίσκεται στὴν προαίρεση, παραδέχεται ὅμως κάποια δυσκολία στὴν ὁρολογία τῆς Στοᾶς μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ προηγμένου (σ. 198). Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἠθικοῦ ὑποκειμένου συνίσταται στὴν ψυχικὴ του διάθεση ὡς «λογικοῦ» (σ. 199).

Ἐνδιαφέρουσα τέλος εἶναι ἡ συζήτηση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν — ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ Ἐμπειρισμοῦ — ἀλλὰ ἡ ὁμοφωνία Κικέρωνος (*Fin.* III 32-34) καὶ Σενέκα (*Ep.* 120) δὲν εἶναι ὅσο ἐμφανὲς παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἡ ἐμπειρικὴ ὅμως ἀφετηρία τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν εἶναι φανερὴ καὶ ἀπὸ τὶς δύο μαρτυρίες. Τὴν στωικὴ ἠθικὴ, ποὺ ἀπὸ μερικοὺς θεωρεῖται φυσιοκρατικὴ λόγω τῆς ἀμφισημίας τοῦ ὅρου φύσις — ἐνῶ ἀπὸ τὸν Moore κατατάσσεται στὶς μεταφυσικὲς —, ὁ Long χαρακτηρίζει ὡς «ἐπιτομὴ τοῦ Ἰδεαλισμοῦ» (σ. 204), ὅπου τὸ ἰδεῶδες τοῦ σοφοῦ προφυλάσσει ἀπὸ τὸν Σχετικισμὸ (σ. 202). Οἱ διαφορὲς τοῦ Παναιτίου ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Στοὰ δίνονται μὲ πληρότητα. Τὰ κεφάλαια γιὰ τὸν Ποσειδώνιο καὶ τὸν Κικέρωνα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι πληρέστερα, ιδίως τὸ δεύτερο, γιατί ὁ Κικέρων ὡς πηγὴ τῶν ἐπὶ μέρους Στωικῶν ἔχει προκαλέσει πολλὰ προβλήματα. Συνετὴ ἡ ἀποφυγὴ συζήτησης πάνω στὴ «Θεολογία» τοῦ Ποσειδωνίου καὶ διεισδυτικὲς οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν «πρωτοτυπία» του. Ἴσως ὅμως ὁ Δίων εἶναι περισσότερο φιλόσοφος καὶ στωικὸς ἀπ' ὅσο ὑπονοεῖ ὁ συγγραφεὺς (σ. 234).

Τὸ βιβλίον τοῦ Long, ποὺ εἶδε τὸ φῶς 60 χρόνια μετὰ τὰ τελευταῖα ἀγγλόφωνα σχετικὰ ἔργα, θὰ ἀποτελέσει ὅπωςδήποτε σταθμὸ μὲ τὸ ἀναλυτικὸ τοῦ πνεῦμα καὶ τὴν κριτικὴ κυρίως μεθοδό του, καὶ ὄχι μόνο στὴν ἀγγλόφωνη ἔρευνα. Ἡ μετάφραση τοῦ βιβλίου στὰ Ἑλληνικά, στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ ἔχει ἤδη ἀποφασισθῇ ἀπὸ τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ, θὰ κάνη προσιτὸ στὸ ἐλληνικὸ κοινὸ ἓνα βιβλίον, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ συντελέσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπανεκτίμηση τῆς Ἑλληνιστικῆς Φιλοσοφίας.

Ἀθῆναι

Μυρτὼ Δραγώνα-Μονάχου